

Irina Havlich**IDEA OF COOPERATIVE MOVEMENT IN VIEWS UKRAINIAN PUBLIC-POLITICAL FIGURE
EASTERN GALICIA (THE END OF XIX – BEGINNING XX CENTURY)**

The article analyzes the formation in eastern Galicia the Ukrainian cooperative ideology in the late XIX – early XX century, reveals its role in shaping national identity, raising the level of material prosperity.

Key words: Credit cooperatives, Eastern Galicia, society was highly active, social and political figures, the cooperative movement.

УДК 63 (477.87)**Неля Жулканич****АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В РЕГІОНІ КАРПАТ
(СЕРЕДИНА XIX – 20–30-ТІ РР. XX СТ.)**

У статті проаналізовано аграрні перетворення, здійснювані на теренах карпатських областей України впродовж середини XIX – 20–30-х рр. XX століть, зокрема причини та наслідки відміни панщини в Австро-Угорській імперії та реформування сільського господарства карпатських областей урядами Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії у міжвоєнний період.

Ключові слова: Карпати, аграрні перетворення, сільське господарство, селянство, реформи.

Дослідження історичних аспектів розвитку аграрних відносин сучасного українського села є надзвичайно актуальним на сьогодні. Адже нинішні зміни форм господарювання в сільському господарстві за своїми масштабами і радикальністю перевершують сутність соціально-економічних трансформацій, що відбувалися в аграрній сфері України у XIX–XX ст. Проте здійснюючи сучасне реформування аграрного сектору незалежної України слід враховувати уроки минулого.

Питання формування аграрних відносин в областях українських Карпат привертало й продовжують привертати увагу багатьох науковців-дослідників. Проблеми аграрних реформ та аграрних відносин в регіоні відображені у працях В. Ботушанського, М. Герасименко, О. Гуцуляка, І. Коломійця, М. Лендел, І. Шульги [1–6; 14] та інших.

Метою статті є оцінка аграрних перетворень, здійснюваних на теренах карпатських областей впродовж середини XIX – 20–30-ті рр. XX століть.

До "возз'єднання" з УРСР західноукраїнські землі в різні періоди перебували у складі декількох іноземних держав. Проте територіальні зміни не покращили соціально-економічного становища населення цих земель. Воно залишалося злидненим в силу відсталості аграрних відносин та колоніальної політики урядів. Фільваркове поміщицьке господарство формувало уклад тогочасного села, селянам належали лише невеликі клаптики ріллі. Крім того, що відробляли панщину, на них лежав ще й тягар державних та панських податків і повинностей – данина натурою (зерном – "осип", десятиною від бджіл тощо), чинш (оброк з луків, худоби) та інше.

Важким тягарем для селянства залишалося право пропінатії. Цей привілей галицьких поміщиків передбачав примусову купівлю селянами горілки у поміщиків. На кожного мешканця віком понад 14 років припадало близько 14 літрів горілки щорічно [10, с. 106]. Лише у 1848 році цю повинність відмінено.

У середині XIX ст. в ряді країн Європи відбулися революції, основним завданням яких була ліквідація феодално-кріпосницьких відносин, повалення абсолютистських монархій, національне визволення та створення національних держав. В Австрійській імперії така революція мала місце у 1848–1849 рр. Незважаючи на те, що вона зазнала поразки, окремі її здобутки – скасування залежності, ліквідація обмежень в розвитку ремесел, дозвіл купівлі-продажу землі тощо – створили сприятливі умови для розвитку капіталізму. Проте, цей розвиток був нерівномірним і неоднаковим для різних територій Австрійської імперії.

Відсталі в економічному відношенні землі, а саме: Закарпаття та Галичина, до складу якої, на правах окремого округу, входила Буковина, перетворилися у аграрно-сировинний придаток австрійських провінцій, постачальника продуктів харчування і сировини для промислово розвинених регіонів та ринку збуту товарів. Внаслідок цього економічний статус західноукраїнських земель серед інших провінцій імперії наближався до колоніального.

У ході революції 1848–1849 рр. австрійський уряд провів селянську реформу. Основним результатом її стало скасування панщини. На Закарпатті вона ліквідовувалося, згідно із законом, прийнятим, 18 березня 1848 р.; у Галичині – згідно із законом австрійського імператора Фердинанда I від 17 квітня 1848 р.; на Буковину дію цього закону мав декрет від 1 липня 1848 р. [4, с. 732].

У зверненні цісаря Фердинанда I повідомлялося про те, що панщинні та інші кріпосні повинності скасовуються з 15 травня. Далі йшлося конкретно про умови відміни панщини та інших повинностей:

“1) Відносини підданські враз зо всякими повинностями як господарів ґрунтових, так і халупників і комірників зносяться.

2) Сервітути існуючі остаються нетикані, але повинні вживатися тільки з відповідною оплатою, високість тої оплати залежить від добровільної умови.

3) Властивці дібр днем 15 мая звільняються від оплати податку урбаріального, від обов'язку давання запови до своїх підданим, від обов'язку закладання і провадження книг ґрунтових, від уплати податку на удержування сторожі безпеченства, від заступування підданих в справах спірних, від достави рекрутів і сполучених з нею видатків і від додатку на кошти лічення підданих...” [14, с. 37].

Таким чином, повністю відмінялися підданські обов'язки (не для усіх категорій селян), наявні сервітути (тобто землі спільного користування селян та панів, до яких відносилися луки, пасовища, ліси тощо) залишалися недоторканими, тобто у власності панів, а за селянами залишалися лише їх польові наділи. За користування сервітутами селяни мали платити панам.

За втрату повинностей пани звільнялися від так званих “опікунських обов'язків” та цілої низки інших. До того ж вони отримували компенсацію: 1/3 вартості повинностей мала сплатити панам держава, а 1/3 прирівнювалася до вартості “опікунських” та інших обов'язків, а ще 1/3 компенсувалася вартістю сервітутів, останні дві сплачували селяни.

Внаслідок аграрної реформи поміщики втратили владу над селянами, проте були збережені поміщицькі маєтки та грошові прибутки у вигляді викупних платежів, щорічне отримання яких гарантував уряд.

Однак ліквідація залежності в результаті революції, не змінила на краще становище селян. Аграрна реформа, проведена урядом, ліквідувала панщину, однак не розв'язала аграрного питання, не зачепила основ поміщицького землеволодіння. Кількість поміщицької землі, включаючи державну та церковну залишалася незмінною і складала понад 40 %. До прикладу, у Східній Галичині у середині XIX ст. домініальні (поміщицькі) землі становили майже половину всього землекористування – понад 49 %, рустикальні (селянські) – близько 49 %, вільні (міських громад, вільних селян) – 4 %. Кількість же дрібних селянських господарств постійно збільшувалася. У Східній Галичині, на Буковині та у Закарпатті кількість дрібних селянських господарств була найбільшою. Наприклад, у Східній Галичині у 1859 р. вона становила 534 тис. у 1902 р. – вже 650 тис. [13, с. 12]. На одне селянське господарство припадало в середньому 8,9 морга, на одне поміщицьке землеволодіння – 755 моргів*.

Згідно з указом від 2 березня 1853 р. в інтересах поміщиків проводились відокремлення урбаріальних лісів і пасовищ від поміщицьких (сегрегація), а також зведення в єдиний масив розкиданих земель – ріллі і луків – селянських господарств (комасація). Оскільки указом не визначалася площа лісових масивів і пасовищ, що припадали на земельний наділ, то поміщики при проведенні сегрегації ошукували селян.

Грабіжницькою була і комасація. За своєю суттю вона планувалася як прогресивний захід, що сприяв би пожвавленню сільськогосподарського виробництва. Однак зазначене землевпорядкування, проведене державою з метою ліквідації розпорошення земельних ділянок і створення більших та краще придатних для використання, призвело до значного зменшення й до того дрібних селянських наділів. В результаті чого, кількість власників наділів розміром 85–175 га впродовж 1868–1895 рр. зросла на 96,4 %, 175–350 га. – на 20,1 %, тоді як кількість малоземельних та безземельних господарств зменшилася на 2 % [15, с. 131; 16, с. 52], незважаючи на поповнення цієї соціальної групи за рахунок розореного середнього селянства.

Зменшення розмірів земельних наділів селян відбувалося і внаслідок завищення рівня якості земель. Якщо раніше земля оцінювалася 2 чи 3 класом, то внаслідок втручання поміщика в процес її оцінки, земля зараховувалася до 1 чи 2 класу. Таким чином, селянин внаслідок комасації одержував менший, проте “кращої” якості наділ.

Загалом, земельне врегулювання призвело до поглиблення розшарування селян, збільшення кількості батраків та поденників, які за свою працю одержували вчетверо менше, ніж сільськогосподарські робітники в інших провінціях імперії.

* Морг – 0,575 га.

Низькою залишалася продуктивність сільськогосподарських земель, що перебували у володінні селян. Основними причинами цього були відсталі методи обробітки ріллі, повільне впровадження передових агротехнічних заходів. Відтак середня врожайність пшениці у Східній Галичині складала у 1869 р. – 8,9 ц з га, у 1896 р. – 10,5; жита відповідно – 8,7 та 8,5; вівса – 5,9 та 6,2 ц на га [16, с. 14]. Упродовж другої половини XIX ст. урожайність основних сільськогосподарських культур в регіоні залишалася у півтора-два рази нижчою, ніж в більш економічно розвинутих країнах Європи.

Маючи в користуванні невеликі наділи землі, менші за потреби прожиткового мінімуму**, селяни не могли навіть задовольнити власні потреби у продуктах харчування, змушені були шукати додаткових заробітків, наймаючись до поміщиків. Розорюючись, селяни поповнювали ряди сільського пролетаріату. На початку XX ст., як зрештою й напередодні Другої світової війни, $\frac{3}{4}$ населення західноукраїнських земель проживало на селі і було зайнято в сільськогосподарському виробництві [9, с. 17]. У селянських господарствах регіону українських Карпат на 1 га ріллі припадало вдвічі більше працездатних осіб, від потреби. Це зумовило масовий відтік працездатного населення в інші країни. У другій половині XIX ст. лише із Закарпаття та Галичини виїхало на заробітки понад 500 тис. осіб [5, с. 34].

У пореформений період для Західної України характерним було збереження значної земельної власності поміщиків, монастирів, держави. На початку XX ст. вона становила в Галичині 40,3 %, Буковині – 46 %, Закарпатській Україні – 70,9 % [8]. Руйнування поміщицької власності мало місце з кінця XIX ст., вона почала переходити до орендарів, посесорів, купців, селян. Землю перепродували спекулянти, підвищуючи ціну на 25–50 %. Значною кількістю землі володіла католицька й уніатська церква, буковинський православний релігійний фонд: у Галичині – 126 тис. га, Буковині – 270, Закарпатті – 20 тис. га [11, с. 58].

Повільними темпами, однак поступово збільшувалося й селянське землеволодіння за рахунок купівлі поміщицької землі, відбувався процес розшарування селянства, концентрації землі у його заможної частини. Якщо у 1868 р. було 1520 актів купівлі-продажу селянської землі, то в 1896 р. – 65671. До 80 % селянських господарств були без- і малоземельними. Оскільки земля стала товаром, її ціна постійно зростала. У Галичині 1 га землі в 1901 р. мав вартість 790 корон, а в 1906 р. – 1264 корони [15, с. 139].

Отже, у пореформений період для аграрних відносин в Україні було визначальним розширення та зміцнення приватної власності на землю, поступове зменшення поміщицького землеволодіння й зростання його іпотечної заборгованості.

На початку XX ст. Галичина, Буковина, Закарпаття залишалися відсталими аграрними провінціями Австро-Угорщини. Так, у 1900 р. близько 95 % населення займалося сільським господарством. Близько 70 % прибутку Західної України надходило від сільського господарства. У сільському господарстві безпрецедентне визискування селян при викупі землі та упорядкуванні справи сервітутів завело західноукраїнське село у безвихідь, а Перша світова війна призвела до занепаду всього господарства краю, погіршення становища населення.

Після завершення війни та розпаду Австро-Угорської імперії, окупації західноукраїнських земель Польщею, Румунією та Чехо-Словаччиною, становище селян краю не покращилося. Уряд кожної з цих країн намагався врегулювати аграрне питання шляхом проведення реформ.

Своєрідно відбувалися аграрні перетворення на Закарпатті. 21 березня 1919 р. в Угорщині перемогла соціалістична революція, було проголошено Угорську радянську республіку. Упродовж трьох днів в країні встановлено владу Рад. Такі владні органи з'явилися і на Закарпатті, що не була окупована військами Румунії та Чехо-Словаччини. Хоча радянська влада проіснувала в Угорщині 133 дні, а на Закарпатті – лише 40 днів, упродовж 21 березня – 29 квітня 1919 р. [11, с. 93], але за цей короткий період існування в країні проведено певні соціально-економічні й культурні перетворення.

Слідом за декретом Революційної урядової Ради Угорщини від 26 березня 1919 р., згідно з яким націоналізовано великі та середні промислові, транспортні підприємства, торговельні заклади, магазини, банки, ощадкаси та фінансові установи, підготовлено закон про аграрну реформу. Однак він був прийнятий у період, коли в Закарпатті політичне та соціально-економічне становище було надзвичайно складним. Боротьба проти капіталістичної експлуатації, за революційне розв'язання аграрного, зокрема земельного питання, – такими основними проблемами були зайняті селяни в період включення Закарпаття до складу Чехо-Словаччини за Сен-Жерменським договором, у вересні 1919 р.

Щоб відвернути населення від революційної боротьби, створити класову опору на селі, уряд вдався до проведення земельної реформи. Вона проводилась у два етапи: упродовж 1919–1925 і

** Прожитковий мінімум дорівнював наділу в 10 моргів.

1925–1929 рр. Її суть полягала в тому, що у маєтках, що мали понад 100 га землі, зайвина підлягала відчуженню і продажу безземельним та малоземельним селянам. З 200 тисяч га земель і пасовищ у 1920–1923 рр. продано 31 тис. га землі, проте біднякам і середнякам – лише четверту частину з них, інші перейшли у володіння держави, а згодом – до чеських колоністів і місцевої буржуазії [11, с. 101].

У кінці XIX – на початку XX ст. Східна Галичина у складі Австро-Угорщини була аграрно-сировинним придатком промислових центрів митрополії. Основну частину населення Прикарпаття становили селяни у 1890 році – 76,6 %. Не покращилося становище населення Прикарпаття і під владою Польщі. Основна галузь економіки – сільське господарство залишалося відсталою та низькопродуктивною. 70 % кращих земельних угідь Прикарпаття перебувало в руках поміщиків, монастирів та церкви, що становили 6 % від усіх землевласників. Решті – 94 % селянських господарств належало лише 30 % земель [3, с. 4]. У Східній Галичині польський уряд проводив аграрну реформу у формі парцеляції деяких поміщицьких фільварків, однак розподілено ці землі було виключно серед польських переселенців-колоністів.

Певні спроби вирішити проблеми західноукраїнського селянства були здійснені в період існування Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), створеної після завершення Першої світової війни. 14 квітня 1919 р. Українська Національна Рада ухвалила закон про земельну реформу. Він передбачав наділення землею найбідніших верств сільського населення. Однак, внаслідок падіння ЗУНР, анексії території Галичини Польщею, закон практично не був реалізований.

30 липня 1921 р. румунський уряд видав закон про аграрну реформу для Буковини, Бессарабії та Семигороддя. Вона зберігала поміщицьке володіння, встановлювала його розмір – до 250 га родючої землі. Реформа передбачала вилучення 144,2 тис га землі та розподіл її (за викуп) між 90 тис. господарів. Землю вилучали у іноземців, які до 1 серпня 1914 р. не мали буковинського або румунського громадянства, а також у братств, фондів, товариств. Зрештою вилучили лише 63 тис. га земель, що розподілили між 50 тис. господарів [7, с. 271]. Новими власниками стали, здебільшого, заможні румуни.

Отже, з наведеного можна зробити висновок, що реальних проселянських аграрних реформ за аналізований період в західноукраїнських землях регіону Карпат не відбулося.

З усіх західноукраїнських земель Закарпаття перебувало в найважчому становищі. Селянство залишилося в економічній залежності від дідичів, переважно угорського походження. Безземелля змушувало селян шукати підробітків, а дістати їх вони могли тільки у поміщицьких господарствах, позаяк промисловість була слаборозвинена і не потребувала значної кількості робочих рук. Наслідком злиденного життя був масовий виїзд за океан – до США та Канади.

Аграрні перетворення, що мали місце в областях українських Карпат упродовж середини XIX – 20–30-х рр. XX ст. не вирішили селянського питання. Реформа 1848 р. на західноукраїнських землях мала як позитивні, так і негативні наслідки. Найбільшим її досягненням стало скасування панщини, проте вона зберігала поміщицьке землеволодіння.

На початку XX ст. більша частина земель Галичини та Закарпаття перебувала у складі Австро-Угорської імперії, зосереджувалася в руках поміщиків.

У 20–30-х роках західноукраїнські землі частково опинилися в межах Польщі, Чехо-Словаччини і Румунії. Аграрні реформи, проведені тут у 1919 р., не покращили становища селян.

Загалом аграрні перетворення на теренах областей українських Карпат не було розв'язані ні урбаріальними реформами Марії-Терезії, ні скасуванням панщини, ні шляхом проведення аграрних реформ в наступні роки.

Список використаних джерел

1. Ботушанський В.О. Розвиток сільськогосподарської освіти на Буковині (70-ті роки XIX – на початку XX ст.) / Ботушанський В.О. // Питання історії України: Зб.наук.статей. – Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С.94–105.
2. Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства / Герасименко М.П. – К., 1959.
3. Гуцуляк О.М. Розквіт економіки Прикарпаття в єдиному народногосподарському комплексі країни / Гуцуляк О.М. // Історія народного господарства на економічній думки Української РСР. Випуск 17. – 1983. – С. 3–7.
4. Довідник з історії України. К., 2001. – 1135 с.
5. Коломиец И.Т. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX ст. / Коломиец И.Т. – Т.1. – Томск, 1962.
6. Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: Уроки минулого і сучасність / Лендел М.А. – Ужгород, 1999. – 275 с.
7. Нариси з історії Північної Буковини. – К.: Наукова думка., 1980. – С. 271.
8. Нариси історії Закарпаття. – Т. I. – Ужгород, 1993. – 435 с.
9. Соціальні перетворення у Радянському селі. – К., 1976. – 144 с.
10. Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні / Третяк А. М. – К.: Аграрна наука, 2002. – 278 с.
11. Шляхом до щастя. – Ужгород: Карпати, 1973. – 288 с.
12. Шульга І. Соціально-економічні відносини на Закарпатті і класова боротьба у XVIII – першій половині XIX ст. / Шульга І. – Львів, 1965. – 186 с.
13. *Mały rocznik statystyczny*. – Warszawa, 1938. – 152 s.
14. *Magyar statistikai évkönyv*. – Budapest, 1874. – 332 old.
15. *Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája IV kötet: A gazdaságok megoszlása jelleg és nagyság szerint*.

– Budapest, 1900. – 426 old.

Неля Жулканич

**АГРАРНЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В РЕГИОНЕ КАРПАТ
(СЕРЕДИНА XIX – 20–30-Е ГОДЫ XX СТ.)**

В статье проанализированы аграрные преобразования, осуществляемые на территории карпатских областей Украины на протяжении середины XIX – 20-30-х гг XX веков, в частности причины и последствия отмены барщины в Австро-Венгерской империи и реформирования сельского хозяйства карпатских областей правительствами Польши, Чехо-Словакии и Румынии в межвоенный период.

Ключевые слова: Карпаты, аграрные преобразования, сельское хозяйство, крестьянство, реформы.

Nelia Zhulkanych

**ON THE QUESTION OF AGRARIAN REFORMS IN THE CARPATHIAN REGION
(THE MIDDLE OF THE XIX–XX CENTURIES)**

The article analyzes the agrarian reforms, undertaken on the territory of the Carpathian region of Ukraine during the mid-nineteenth – early twentieth centuries, including the causes and consequences of abolition of serfdom in the Austrian empire and the reform of agriculture by governments Carpathian regions of Poland, Czechoslovakia and Romania in the 20–30's twentieth century.

Key words: Carpathians, the agrarian reforms, agriculture, peasantry reform.

УДК 94 (477)

Інна Чуйко

**РОЛЬ Є. ОЛЕСНИЦЬКОГО У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО
КООПЕРАТИВНОГО РУХУ**

У статті досліджено кооперативну діяльність визначного українського політика, економіста і громадського діяча Є. Олесницького у розвитку українського кооперативного руху.

Ключові слова: Є. Олесницький, кооперативний рух, громадсько-економічна діяльність, господарські установи, кооперація.

5 березня 2010 року минуло 150 років від дня народження Євгена Олесницького – визначного українського політика, парламентаря, економіста, кооператора і громадсько-політичного діяча. А ще – адвоката, публіциста, журналіста, редактора, видавця, перекладача, письменника, промовця, і, взагалі, всебічно обдарованої особистості, універсалізму якої можна щиро дивуватися. Усім своїм життям і багатогранною плідною діяльністю Є. Олесницький захищав соціально-економічні інтереси галичан, сприяв культурно-просвітньому розвитку українства, боровся за українську національну ідею. Упродовж кількох десятиліть він був одним із лідерів та організаторів громадсько-економічного і національно-політичного життя Східної Галичини.

Особливими є заслуги Є. Олесницького у розвитку кооперативного руху. Він відіграв важливу роль у господарській організації українства. Кооперативна діяльність і нагромаджений ним досвід захисту економічних прав селян, організаторські здібності як керівника і члена галицьких господарських товариств слугуватимуть прикладом для сучасних економістів. Донині зберігає актуальність його творча спадщина з різних сфер наукових знань. Саме кооперативна діяльність громадсько-політичного діяча стала предметом нашого дослідження.

Комплексне висвітлення цієї наукової проблеми залишилося поза межею історичних розвідок. Її окремі положення відображено у працях дослідників діаспори А. Качора [1–2] та І. Витановича [3], які фрагментарно відтворили роль Є. Олесницького у розвитку українського кооперативного руху. Важливі аспекти життєвого шляху економіста містять публікації сучасних науковців, зокрема Р. Матейка [4–6], Я. Заніка [7], С. Гелея і Р. Пастушенка [8]. Цінними для розробки досліджуваної теми є монографії Л. Реві-Родіонової [9], О. Кузьмінця і О. Цапка [10].

Наукове дослідження присвячене розв'язанню таких завдань, як: аналізу напрямків, змісту і основних результатів праці Є. Олесницького у кооперативних товариствах Стрийщини і Східної Галичини; з'ясуванню його внеску у поліпшення економічного добробуту українських селян.